

Մեր պատմութիւնը մեզ վարժեցրել է մնացորդացով գոհանալուն: Գողթան ասքերից մնացած երկտող պատառիկի մէջ տեսնում ենք Հայոց Արտաշէս թագաւորի ու Ալանաց Սաթենիկ արքայադստեր հարսանեաց շքեղաշուք հանդէսը, որի ժամանակ ոսկի ու մարգարիտ էր տեղում: Աւելին պէտք չէ, կարծես, ու մենք մխիթարուած ենք: Ահա, Ս. Գէորգ եկեղեցու սրբատաշ որմնամոյթերին գտնելով խունացած, գունաթափ որմնանկարները, ցնծութիւն ենք ապրում: Թո՛ղ որ վանքի փառաւոր գրմբէթների տեղում երկնքի լաջուարթ շրջանակն է: Կարեւորը նրանց եղելութեան փաստն է: Կարեւորը այս սրբատաշ, յաղթականամար սիւներն են, որ ժամանակին կանգնած են եղել անթերի կեցուածքով, իրենցից վեր պահելով ութանիստ թմբուկը՝ ամպերի մէջ մխրճուող գմբէթով: Որմնանկարներում տակաւին յստակ ու պարզորոշ են Գաբրիէլ հրեշտակը, սուրբ կոյս Գայեանէն, Հայոց Աբգար թագաւորը, Հռոմի Թէոդոս կայսրը...

Թո՛ղ որ չենք գտնում Վարազավանքի մեծահամբաւ ժառանգաւորաց դպրոցը: Բայց այն եղել է: Թո՛ղ որ լռել է վանքի տպարանի եռուղեւոր, եւ Վարագի երկնահուպ արծուարնից այլեւս չի յայտնուում «Արծուի Վասպուրական»ին, բայց անմահ է նրանց մեծ արարողի՝ Մկրտիչ Խրիմեանի ոգին: Ուրեմն նրանք կա՛ն: Մենք ուխտի ենք եկել նրա՛նց:

Վարազավանքի համալիրը կազմող եկեղեցիները եղել են իրար կից, բացուել իրար մէջ: Ս. Գէորգի գաւթից նախշազարդ, կամարակապ մուտքը տարել է Ս. Նշան: Գնում եմ այդ մուտքով մի քանի քայլ ու յայտնուում... դրսում:

Վարազավանքը Անիից փոքր է ընդամենը երկու դարով: Որքան էլ իրարից որոշակիօրէն տարբեր, բայց եւ նոյնքան էլ որոշակիօրէն իրար յիշեցնող ճարտարապետական ձեռագրեր կան երկուստեք: Միեւնոյն արեան, միեւնոյն հանճարի շողարձակումներն են հաստաբետ պատերը, լոյսի հետ խաղի բռնուած խոյակները, զարդերն ու քանդակները: Մշտապէս բացարձակ ինքնատիպ, ինքնօրինակ, ինքնահաստատ, մշտապէս աւանդապահ, մշտապէս նոր եւ մշտապէս դասական:

Աւերակ հասկացութիւնը պայմանական է: Զարդուած աղամանդի բեկորներն էլ աղամանդ են:

Ս. Գէորգի սիւներից մէկին զարմանահրաշ նախշերով մի մեծ շրջան կայ: Կենտրոնում, փոքրիկ շրջանի մէջ, յաւերժութեան նշանն է՝ մշտահոլով անիւի կամ թերեւս, արեգակի տեսքով: Նախասրահի մուտքի դրսի աջ պատին քանդակուած է խաչերի մի ամբողջ շարք: Քսանմէկ խաչ, ամէն մէկն՝ ուղղանկիւն շրջանակի մէջ: Ուղղանկեան յատակը երկգիծ է. քսանմէկ ուղ-

digitised by A.R.A.R.®

Նորեկի համար, այն էլ՝ մէկ-երկու օրում, շատ դժուար է գրտնել այս կամ այն հին թաղը, ո՛ւր մնաց՝ փողոցն ու տունը, եթէ նոյնիսկ դրանք, աւելի ճիշդ՝ դրանց հետքերը, մնացել են:

Հանգիստ, անշտապ, տեղացու քայլուածքով չափիփում ենք մեծ ու փոքր խանութներով, բանկերով, ռեստորաններով, ամէն տիպի շինութիւններով յագեցած մայթերը: Նոր Վանը կառուցւում է՝ հին Վանի քաղաքաշինական աւանդները գոնէ որոշ դէպքերում պահելով: Փողոցների ու պողոտաների մայթեզրերով ձգւում են բետոնապատ առուակներ, որպիսիք առաջ հոսում էին Երեւանի փողոցներում նոյնպէս: Վանի մայթեզրեայ առուակները վերելից բետոնէ նեղլիկ շերտերով պատած են եւ աչք են շոյում, միաժամանակ օդն էլ մաքրելով: Հնարաւոր չափով խնայւում են այգիներն ու կանաչ տարածութիւնները: Իմ տպաւորութեամբ, տիրապետողը հին քաղաքի ընդհանուր շունչն է, որի պարտադրող ոճի մէջ առանձնապէս ընդգծուած չեն արեւելքն ու եւրոպականը: Քաղաքում հարազատ անկիւններ մնացել են: Սիրտ խոցողը մեր եկեղեցիների անաստուած բացակայութիւնն է:

Այո, փողոցները չափիփում ենք տեղացիների անփութութեամբ, այն երջանիկ գիտակցութեամբ, որ երբ յոգնենք, կը գնանք տուն, երբ արթնանանք, դարձեալ այս քաղաքում կը լինենք: Խօսում ենք բարձրաձայն: Տեղ-տեղ կանգնում, տպաւորութիւններ ենք փոխանակում: Կատակներ ենք անում ու ծիծաղում:

— Դուք հասկանո՞ւմ էք, Վանի փողոցներում հնչում է վանեցու ծիծաղը:

Սա ասում է քչախօս, միշտ ինչ-որ մտքի վրայ սեւեռուած Աճեմեան Գրիգորը՝ որդին Գուրգէն Մահարու:

— Մենք Վանը վայելում ենք նաեւ նրանց փոխարէն, ովքեր... — Այստեղ ձայնը դողում է, եւ Սարմէնի դուստր, հոգու խորքում միշտ յուզումնակոծ էլմիրա Սարգսեանը շարունակել չի կարողանում:

— Դուք ձեր տունը գտա՞ք, — Գրիգորին հարցնում է լրագրող Նորա Մելիքեանը:

— Դժբախտաբար, մեր տունը գտնել ես չկարողացայ: Կայ նկարագրութիւնը, կայ Վարդան Աճեմեանի նկարած պատկերը՝ տափակ տանիքով երկու տնակներ՝ մէկը երկու, միւսը մէկ-յարկանի, իրար միացած փայտեայ սանդուղքով: Այդպիսի տներ ես մի քանի տեղ տեսայ, բայց դրանք այն փողոցում չէին...

Գրիգորի չրթունքներն իրար են սեղմւում, աչքերը՝ լճւում...

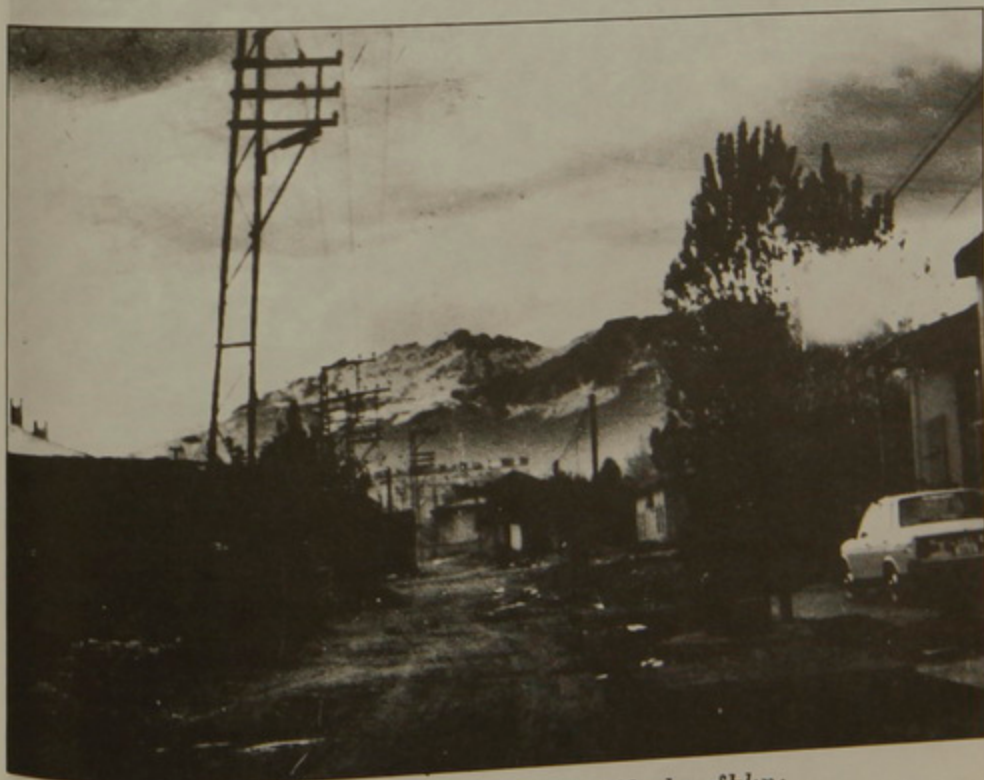

Վան, Չաղլի փողան:
 Ջախից աջ՝ Ժորես Մկրտչեան, Վարազդատ Յարութիւնեան,
 Լեւոն Միրիջանեան եւ Քենան:

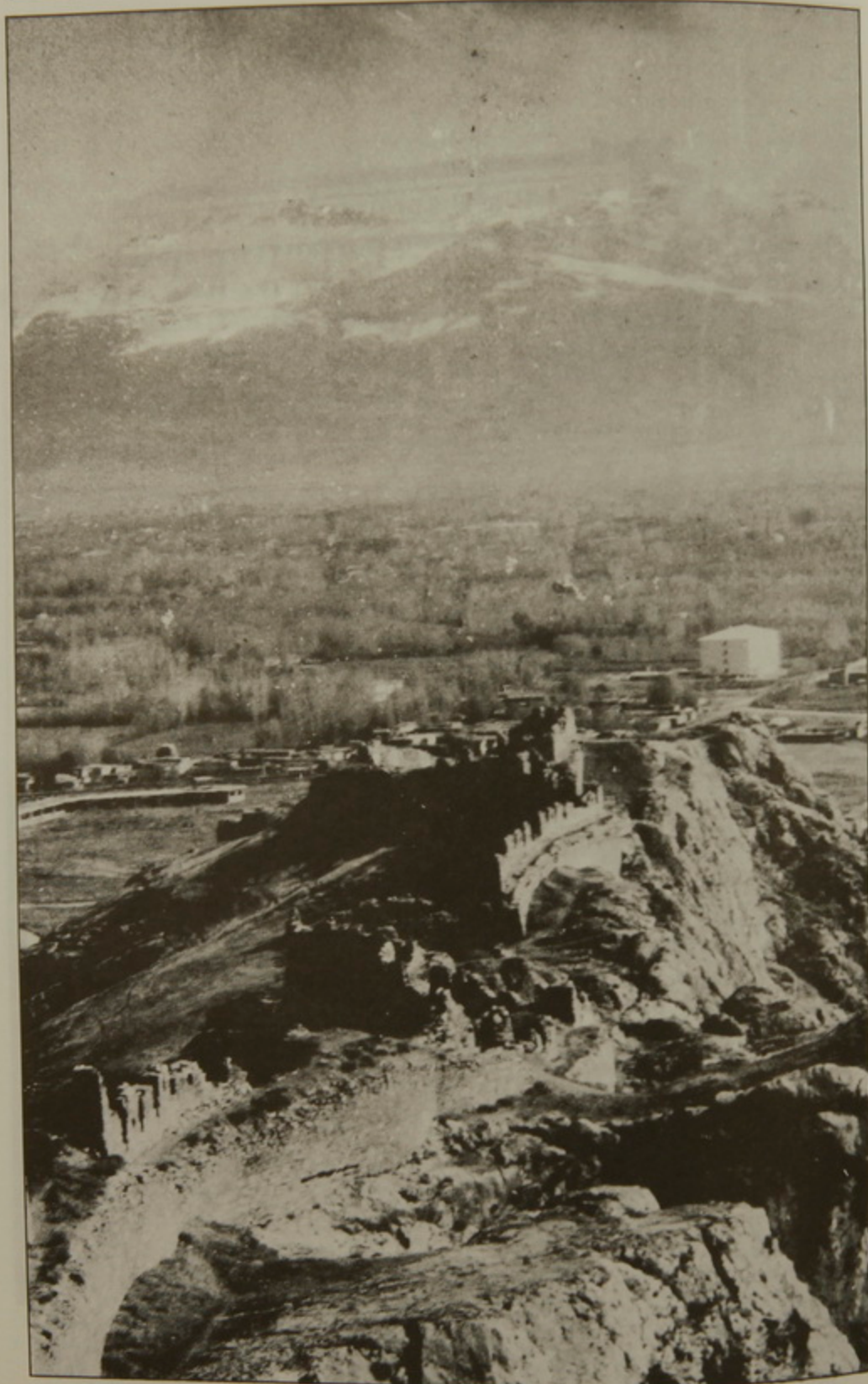
Վանի Քաղաքապետարանի շէնքը:

Լուսանկար Վարազդատ Յարութիւնեանի:

Վան: Այգեատանի փողոցներից մէկը:

Լուսանկար Վարազդատ Յարութիւնեանի:

Վանի Միջնաբերդի կառուարին:

Լուսանկար՝ Վարդգես Բոթորյանցի:

Վան, Կեդրոնական շուկան:
Լուսանկար Վարդուհայ Զարուհյանի:

Հիւրանոցում ինձ անակնկալ էր սպասում: Ժորես Մկրտչեանը, Արծրուն Շահինեանն ու Վարդան Հիւսեանը, սրահում նստած զրուցում են տեղացի երկու անձնաւորութիւնների հետ, որոնք, բանից պարզւում է, խոստանում են մեզ առաջնորդել քաղաքի հին թաղերը: Ես ասում եմ, որ հօրս գերդաստանն ապրել է Կլոր Դարում ու Նախրի Փողանում, մօրս գերդաստանը՝ Նորաշէնայ թաղում, կարող են ինձ այդ տեղերը ցոյց տալ:

— Կը տանենք ցոյց կը տանք:

Կռահելով տարակուսանքս, Շահինեանը յայտնում է.

— Զեր աջ կողմում նստածի տատը հայուհի է եղել:

— Ազգանունն էլ՝ իմ ազգանունից, — աւելացնում է Ժորեսը:

Հոգով տակնուվրայ եղած, ինձ գցում եմ երրորդ յարկ ու թակում Յարութիւնեանի սենեակի դուռը.

— Երկու տեղացիներ են յայտնուել, մէկի տատը հայուհի է եղել, բոլոր հին թաղերի տեղը գիտեն...

Պրոֆեսորն արագ զինւում է իր գծած քարտէզներով, ինձ հետ իջնում սրահ՝ «քննութիւն» ընդունելու:

— Որտե՞ղ է Արարքի մէյդանը, ցոյց տուէ՛ք այս քարտէզի վրայ, — եւ պրոֆեսորը սեղանին է փռում իր ինքնագիր քարտէզը:

— Արարո՛ւց մէյդան, — ուղղում է Մկրտչեան տատի թոռ պարոն Եաշարը՝ քարտէզի վրայ իսկոյն գտնելով: Յետոյ բացատրում է.

— Տատս բոլոր անունները մեզ սովորեցնում էր:

Եաշարն էլ, նրա գործընկեր, պարոն Քենանն էլ գերազանց գիտեն անուններն ու տեղերը հին թաղերի ու վայրերի, որոնց մի մասը դեռ մնում է: Շատ բան գիտեն:

Ուշ գիշեր է արդէն: Մեր հիւրերը վեր են կենում՝ ասելով.

— Դուք գնացէ՛ք քնէ՛ք, մենք առաւօտեան ժամը 6-ին կը գանք ձեր յետեւից:

Աղօթարանը նոր էր դռները բացում, երբ Վարազդատ Յարութիւնեանը, Ժորես Մկրտչեանը, Գրիգոր Աճեմեանը՝ եւ ես Քենանի մեքենայով մտնում ենք Արարք, որտեղ Եաշարն արդէն մեզ է սպասում: Մեր ոգեւորութեանը սահման չկայ: Միայն Յարութիւնեանն սկսում է երկմտել.

— Ես տեսել եմ Արարքի հրապարակի լուսանկարը: Հսկայ հրապարակ է եղել: Սա, որ դուք Արարուց մէյդան էք համարում, շատ փոքր է...

— Սա է Արարուց մէյդանը, — արդէն վիրաւորուած տեսք է ընդունում Եաշարը, — ահա այն էլ իմ տունն է, համեցէ՛ք գնանք մեր տուն: digitised by A.R.A.R.®

— Շնորհակալութիւն, պարոն Եաշար, — թարգմանում է պարոն Ժորեսը, — մեր վայրկեաններն էլ են հաշուած:

— Մարդը պատրաստութիւն է տեսել, — ասում է Քենանը:

— Խնդրում ենք ներողամիտ լինել, խմբին սպասել տալ չենք կարող: Համարէ՛ք, թէ ձեր տանը եղանք: Շատ շնորհակալ ենք հրաւերի համար...

— Էհ, դո՛ւք գիտէք... Գնանք, եկեղեցու տեղը ցոյց տամ:

Արարքի եկեղեցու ՏԵՂԸ... Արդէն ինչ-որ մէկի պարտէզին կցուած մի կանաչ տափարակ...

— Այս քարը եկեղեցուց է մնացել, — Եաշարը ցոյց է տալիս մի մեծ ուղղանկիւն սպիտակ մարմար, հաւանաբար՝ երբեմնի շիրմաքար, տաշած-տաշտշած, վրայի գրերը հանած...

Քիչ յետոյ մենք Չաղլի փողանում ենք: Այն տպաւորութիւնն ունեմ, թէ էջմիածնի գիւղերից մէկում եմ: Միայն թէ, բար-դիներով երիզուած փողոցի ծայրին, Արագածի փոխարէն, մեզ է նայում Վարագայ լեռան ձիւնեղէն զանգուածը:

Վարագդատ Յարութիւնեանն անմիջապէս ճանաչում է իրենց փողոցը.

— Ա՛յ, սա իրօք Չաղլի փողանն է...

Մի քանի հին տներ պահպանուել են. շինարարութեան ալիքը դեռ նրանց չի հասել: Բայց Յարութիւնեանենց տունն այնպէս էլ չի գտնուում:

— Մեր տունն աւելի մեծ էր, — ամենահաւանական թուացող տան առաջ բարձրաձայն մտորում է պրոֆեսորը, — ճիշդ այսպիսի մի դարպաս ունէր՝ ներս գնացող: Բայց մեր տունը ձախ կողմի վրայ երկյարկանի էր, աջ կողմի վրայ մէկյարկանի...

Չիկլչիկում են պրոֆեսորի կրծքին թառած երեք լուսանկարչական ապարատները: Իբրեւ թէ շարունակ նրանցով զբաղուելով, նա աշխատում է մեզանից թաքցնել իր խոնաւացող աչքերը...

Արարքի հրապարակը կտրելով՝ իջնում ենք ցած, դէպի Կլոր Դար: Կլոր Դարում ապրել են հօրս՝ Վարդան Միրիջանեանի քեռիները: Նրանց տան մասին հօրս կենսագրութեան մէջ եղած նկարագրութիւնը բաւականին որոշակի է. «Իմ քեռանց տունը գտնուում էր Կլոր Դարում, գետի միւս ափին. Արարուց եկեղեցիից դէպի ձախ, Կանգոյենց արտից այն կողմ, Դիլանչի քահնէզի մօտ, Ճանիկեան Տէր Մեսրոպ քահանայենց տան դիմաց: Քեռանցս տունն ունէր գեղեցիկ այգի եւ բակ»: Այս տողերը հետո էին եւ ես ակնդէտ հետեւում էի Եաշարի ընթացքին՝ նկարահանելով փոքր-ինչ հեռուից:

Բնականաբար Արարուց եկեղեցին նայել է դէպի հրապարակ: Հետեւապէս, հիմա մենք գտնուում ենք նրանից ձախ: Ուրեմն, ուր որ է, Եաշարը պիտի ցոյց տայ Դիլանչի Քահրէզը (աղբիւրը): Այո՛, ահա Եաշարն ու Ժորես Մկրտչեանը կանգ են առնում մի առուի մօտ: Եաշարը ցոյց է տալիս առուի կամ գետակի (իր ժամանակին գուցէ գետի) եզրին հազիւ երեւացող մի հողաշրջան:

— Ահա՛ ձեր ասած քահրէզի տեղը:

— Իսկ ո՞ւր է Կլոր Դարը, — պրոֆեսորից ընդօրինակած տոնով հարցնում եմ ես:

— Մենք Կլոր Դարում ենք, — պատասխանում է Եաշարը եւ բացատրում, — այս փոքրիկ, Կլոր բլուրից է առաջացել Կլոր Դար անունը:

Քահրէզի մօտի տունը միյարկանի է, գետնից կէս մետր բարձրութեան հիմքով: Մուտքը ներս ընկած է, գտնուում է տան երկու թեւերի կենտրոնում: Երկու թեւերն էլ ունեն գետակին նայող մէկական քառակուսի լուսամուտ՝ մետաղեայ սեւաներկ վանդակաճաղով: Տունն ակնյայտօրէն վերածեւում է եւ թարմ, նորասուղ տեսք ունի: Այլեւս չես իմանայ, թէ ինչպիսին է եղել նրա բուն տեսքը: Բայց, տուեալ դէպքում, կարելորն այն է, որ բակից մի հատուած եւ «գեղեցիկ այգի»ն պահպանուած են:

Բոլոր հիմքերն ունեւ հաւաստիանալու, որ սա է իմ հօր քեռանց տունը: Հիմքերից մէկն էլ այն է, որ տան դէմ-դիմաց, գետակի միւս կողմում, երկու փողոցների հատման կէտում, միյարկանի մի տուն կայ, որն, անկասկած, Ճանիկեան Տէր Մեսրոպ քահանայի տունն է: Այս տունն էլ է վերածեւում: Բայց պատմութիւնն անվերածելի է...

— Ո՞ւր է Նախրի Փողանը:

— Մեր դիմաց...

Բլրակի եզրով բարձրանում, մտնում ենք Նախրի Փողան: Այս անունը փողոցը ստացել է այն պատճառով, որ այստեղով էին անցնում կովերը՝ արօտատեղեր դուրս գալու համար:

— Սա հայի տուն է եղել, — փողոցի սկզբում Եաշարը ցոյց է տալիս միյարկանի մի տուն՝ մետաղեայ նեղ դարպասով:

«Սա հայի տուն է եղել» արտայայտութիւնը պէտք է հասկանանք «Սա հայի պահպանուած տուն է» իմաստով:

— Էլ հայի տուն չկա՞յ Նախրի Փողանում:

Եաշարը բացասաբար տարուբերում է գլուխը:

Իմ հօրենական տունը քեռանց տնից բաւականին հեռու է եղել: Բայց ես նրա որոշակի նկարագրութիւնը մօտս չունեմ...

digitised by A.R.A.R.®

Վանում հայի խօսքն անմիջապէս հասնում է Արարչին: Եւ նա, որ եօթանասուներեք տարի մեր ձայնը չի լսել, այնպէս է տնօրինում էր, որ, մէկ ժամ էլ չանցած, դէպի Դատվան ճանապարհին, մեր ակտորուսն անցնում է Արարքով...

Այս անգամ ես նկատում եմ, որ Արարքի ու Կլոր Դարի հրապարակներից աստղաձեւ սկիզբ են առնում հինգ փողոցներ: Է՛, Փարի՛զ, Փարի՛զ, դու ընդամէնը մէկ Աստղի հրապարակ ունես: Ո՞վ գիտէ՝ Վանում քանի՞ այդպիսի հրապարակներ են եղել... Մի՞թէ իզուր են ասել. «Վա՛ն, Անգլիա՛, Ամերիկա՛, ապա՝ հըմէն աշխարհ»: Ֆրանսիան իսկի չեն էլ յիշել...

Կարծես ի լրումն իմ մտորումների, Ժիրայր Ասլանեանը սկսում է օրուայ առաջին ուրախ էջը.

— Վանեցի վարժապետը մտնում է դասարան: Երեխանե՛ր, ասում է, այսօրուանից մենք անցնելու ենք համաշխարհային պատմութիւն: Այդ առարկայի համար մեզ տրուած է հարիւր ժամ: Այդ հարիւր ժամից ութսունը մենք կը յատկացնենք Վանի պատմութեան: Եթէ չբաւարարեց, մնացած քսան ժամն էլ Վանի պատմութեան կը նուիրենք...

Վանի երրորդ օրուայ արեւը մեզ բարի լոյս է աւետում, երբ մենք ծովափնեայ խճուղով սլանում ենք դէպի հարաւ: Ի՛նչ երանութիւն, այսօր մինչեւ երեկոյ մեր ծովի հետ ենք լինելու: Ծովական օր ո՛չ միայն «Ծովի կարօտ» գրքի հեղինակիս համար:

Տրամադրող է ասֆալտապատ խճուղին: Նրա մէջտեղով, եղեւնիներով զարդարուն հողաշերտի վրայ, ձգւում է ճայի թեւերով վերջացող էլեկտրասիւնների շարքը: Քաղաքի սահմաններից դուրս գալուց յետոյ էլ երկար ժամանակ եղեւնիների շուրջպարն ուղեկցում է մեզ:

Հորիզոնին իր ամբողջ վեհութեամբ միանգամից յայտնւում է Արտոս լեռը: Այս տարուայ առաջին ձիւները հասցրել են նստել գագաթի յաւերժական ձիւներին, մինչդեռ լանջերը կանաչ են, ինչպէս միշտ: Փառահեղ Արտոսը, ինքնըստինքեան հասկանալի է, մեզ ողջունում է Հայկական Տաւրոսի բոլոր լեռների անունից: Աստուա՛ծ իմ, այս լեռան թիկունքում եւ մեր չորսբոլոր ինչքա՛ն յիշատակներ կան, որոնց այցելելու իրաւունք այս պահին մենք ունենք, բայց... ժամանակ չկայ: Յետոյ, երբ ժամանակ լինի, իրաւունքը չի լինի: Ե՞րբ պիտի մեր ժամանակն ու իրաւունքը համատեղուեն...

Չեմ յիշում, թէ ինչ անուն էր գրուած գիւղի սահմանաչանին: Չեմ էլ ուզում յիշել: Այդ գիւղը մեզ համար Ծլատան էր, երբեմնի գիւղաքաղաք:

Հսկայական նաւահանգստում կատարեալ հանգիստ էր: Մեզ ոչ միայն զարմանք, այլև հպարտութիւն պատճառեց ասիին կառանուած վիթխարի շոգենաւը, որ կարող է պատիւ բերել

digitised by A.R.A.R.®

ծովերից ամենամեծերին էլ: Նրանով ոչ միայն ուղեւորներ, այլև գնացքի ծանրաբեռ վագոններ են փոխադրւում վան: Իսկ վանն այստեղից վաթսունհինգ կիլոմետրի վրայ է, ծովի հանդիպակաց՝ արեւելեան ափին, Դատվանի հետ գրաւելով միեւնոյն հորիզոնականը:

Պատահմունք չէ, որ մենք ծովի կարօտ ժողովուրդ ենք: Ունեցածի՝ կարօտն է դա:

... Դատվանի շոգենաւը տեսնելուց յետոյ, Ալիի ճապոնական զբօսանաւակն աւելի անշուք ու նեղլիկ է թւում: Բայց դա մեզ համար աշխարհի ամենափառաւոր նաւն է. չէ՞ որ նա մեզ տանում է Աղթամար: Բարձրահասակ, նիհարաւուն, լուրջ ու հաճոյակատար նաւապետ Ալին չի հակառակում, եւ նաւի վրայ ծածանւում է մի ուրիշ դրօշ՝ «Վասպուրական» Հայրենակցական Միութեան կապոյտ մետաքսէ դրօշը՝ Վասպուրականի Արծուի ոսկեզօծ պատկերով:

Ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ բարձրանում է Ժորես Մկրտչեանի բոլոնցքուող ձեռքը, եւ կապտակոհակ ջրերի վրայ հընչում է ամենախորհրդանշական բառը՝ «Միացում»:

Աղթամարն է գալիս մեզ ընդառաջ, թէ՞ մենք ենք շտապում հասնել նրան:

Արդէն տարբերակւում են Սուրբ Խաչի քարերի երանգները:

Ալին սիրով համաձայնուեց իմ խնդրանքին՝ նախքան նաւահանգիստ մտնելը կղզու շուրջ պատուոյ պտոյտ կատարել: Ոչ միայն համաձայնեց, այլեւ հարցրեց.

— Կղզու ափերից նաւակն ի՞նչ հեռաւորութեան վրայ պահել:

Կղզին սկսում է դանդաղ պտտուել ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ: Տաճարն անցնում է բարձրաբերձ ժայռերի յետեւ: Հեռուից անհնար էր պատկերացնել, որ կղզու ժայռազանգուածը կարող է այսքան, մի պատկառելի լերան չափ, բարձր լինել: Պղնձակոփ ժայռերը հողմահար են, արեւակէզ, ինչպէս Սեւանայ կղզու ժայռերը, միայն թէ՛ անհամեմատ բարձր ու վիթխարի: Ալիի սուլոցի վրայ, ժայռերի ծերպերից օդ են նետւում հազարաւոր աղաւնիներ՝ կղզու արդար ժառանգորդները:

Չուր չէ, որ Թովմա Արծրունին այս կղզին անուանում է քաղաք: Նոյնիսկ իր ներկայ դրութեամբ, երբ պատմիչի տեսած մեծ պարիսպն ու նաւահանգիստը ջրամոյն են, կղզին դարձեալ աչքի է ընկնում ընդարձակութեամբ, տեղանքի բազմազանութեամբ, պահպանած լինելով քաղաք-ամրոցի համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները: Ներկայումս կղզին յարմարեցուած

է հովեկներին եւ զքօսաշրջիկներին պէտքերին: Նաւամատոյցի հակառակ ափին իրար կողքի բարձրանում են քարէ աղբիւրներ՝ լողից յետոյ ջրի աղից մաքրուելու համար:

Նաւակը վարում է Ալիի օգնականը, իսկ Ալին ստանձնել է հսկուրսավարի պարտականութիւն:

— Վանայ լճի երկարութիւնն է հարիւր քսանհինգ կիլոմետր, լայնութիւնը՝ մինչեւ վաթսուհինգ կիլոմետր, խորութիւնը՝ մինչեւ վեց հարիւր մետր:

— Վեց հարիւր, — ճշալով զարմանում եւ ուրախանում ենք մենք:

— Ինչո՞ւ զարմացաք, վեց հարիւր մետր:

Ալին ի՞նչ իմանայ, որ Հայկական Հանրապետականում «Համեստօրէն» գրել են 145: Նա մեր զարմանքն ընկալում է իւրովի եւ էքսկուրսավարի պարտականութիւնը վայր դնում:

Պոռթկում է երգը.

Ծիծաղախիտ Վանայ ծովի

Փոքրիկ գիւղից առափնեայ...

— Թարգմանի՛ր, — Դանիէլ Գասպարեանը եւ Ռուբէն Միրոյեանը, մի պահ երգելը թողած, ձայնում են Սիանոսեանին, որն Ալիի հետ զրոյցի մէջ է: Ալին ժպտալով լսում է Թարգմանութիւնը, ապա «ուղղում».

— Լոյսը հանգցրել է աղջկայ հայրը, որովհետեւ տղան աղքատ էր...

Հասնում ենք նաւահանգիստ:

Խումբը բարձրանում է կղզու աստիճաններով: Ես որոշում եմ կղզի ոտք դնել՝ Աղթամարի աւազանում վերամկրտուած: Ուստի, ժամանակ չկորցնելով, հանում ու նետում եմ ծով: Ծովից դուրս եմ գալիս հոգով ու մարմնով վերածնուած, եւս մի բաղձանքի հասած, աշխարհը տեսնելով նորովի... Յետոյ (եւ ցայսօր) ինձ հարցնում են.

— Զուրը շատ սառը չէ՞ր:

Միամիտ հարց. Վանայ ծովը մայրական գիրկ է...

Սուրբ Խաչ տաճար, եօթը սարի յետեւից եկած այս ուխտաւորներդ խենթե՛ր են: Կին թէ տղամարդ՝ բարձրացել, մոմեր են վառում եօթանասուներեք տարի պատարագ չտեսած սուրբ սեղանի՛դ վրայ անգամ... Այս հարիւրաւոր մոմերը եւ պալանպալան ծխացող այս խունկը ընդունիր նաեւ եօթը սարի յետեւում մնացածների անունից: Կենդանացի՛ր, պայծառացի՛ր եւ ների՛ր, որ ընդամէնը 31 ենք:

Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քո հայրեմի՛ք

Վասպուրական մեր աշխարհ...

Վարագդատ Յարութիւնեանն է երգում. Վազգէն Վեհափառը նրան յանձնարարել է Աղթամարի տաճարում այդ երգը երգել, ձայնագրել, բերել իրեն:

Ես էլ իմ հոգու թելադրանքով «Հայր Մեր» եմ ասում բարձրաձայն, թէպետ գիտեմ, որ Տէրունական աղօթքը եկեղեցում բարձր ձայնով ասել արտօնուած է միայն հոգեւորականներին: Բայց ինչքա՞ն սպասենք, որ Աղթամարում հոգեւորական յայտնուի: Ահա ես երգում եմ կոմիտասեան «Տէր Ողորմեա»ն, եւ արդէն վստահ կարելի է յիշատակել, թէ 1991 թուականի Նոյեմբեր 10-ին Աղթամարի Ս. Խաչ տաճարում երեկոյեան ժամերգութիւն եղաւ...

Վերջապէ՛ս, ոչ թէ որեւէ լուսանկարում կամ, թէկուզ, էկրանի վրայ, այլ իրե՛նց տեղում ես տեսնում եմ աշխարհահռչակ բարձրաքանդակները: Ի՞նչ «տեսնել», աչքերով կլանում եմ՝ զմայլուա՛ծ, ապշահա՛ր: Մի՞թէ մարդկային ձեռքն ընդունակ է բնութեան հետ մրցել. այս խաղողի ողկոյզներն, օրինակ, պակաս բնական չեն, քան որեւէ ողկոյզ որեւէ տեղ աշխարհում: Նոյ Նահապետի ժամանակներից սկսած, խաղողն ամենաշատը մի քանի ամսուայ կեանք ունի, մինչդեռ ճարտարապետ, նկարիչ ու քանդակագործ Մանուէլի ժամանակուանից մինչեւ այսօր, ահա ուղիղ 1070 տարի, այս ողկոյզները կա՛ն: Անշուշտ բանը միայն երկարամնացութեամբ չի վերջանում: Մանուէլի խաղողի ողկոյզները թփից քաղուած չեն, նրանք շարունակում են սնուել հողից, ջերմութիւն եւ լոյս առնել հայրենի արեւից, մաքրուել հայրենի անձրեւներով: Շարունակում են քաղցրանալ արուեստի, բարձրագոյն արուեստի քաղցրութեամբ:

Քաղցրիկ ու անուշիկ են Ս. Խաչի բոլոր քարերը: Նրանց թարմութիւնն ու զուարթութիւնը զարմանահրաշ են: Կարծես թէ երէկ է նրանցից հեռացել Մանուէլի հանճարեղ ձեռքը: Այս քարերի վրայ խայտում է մի ամբողջ քաղաքակրթութիւն՝ Հին եւ Նոր Կտակարանների ու Հայոց Պատմութեան դրուագներով, մի ամբողջ բնութիւն՝ բուսական ու կենդանական աշխարհի պատկերներով, մարդու կռիւը զազանների հետ, մարդու աշխատանքն ու յաղթութիւնը, որ խորհրդանշուած են ուրախ հնձանով... Այո՛, ապրող, շնչող ու յարատեւող մի ամբողջ քաղաքակրթութիւն՝ սրտամօտ ու հարազատ շարժուձեւերի մէջ:

Ս. Խաչը մարդու մերձեցումն է կատարելութեանը, տիեզերքի ներդաշնակութեանը:

... Այս ի՞նչ տխրութիւն է ծովանում իմ մէջ: Ահա, տաճարը չըջանցել ու վերադառնում է Դանիէլ Գասպարեանը: Մըտախոհ է, ինքնասոյգ: Տպաւորութիւններ ենք փոխանակում ու

երկուստեք առաւել ամպում. ինչքան էլ ծանր լինի, մօտենում է հրաժեշտի ժամը:

Բոլորս հաւաքւում ենք տաճարի բակում: Այգու քարաշէն պատը դառնում է սեղան: Բացւում են կղզու անունը կրող, մուրազով բերուած տասնեակ շէրեր: Արարատեան խաղողի մեռնով մենք այսօր պիտի քեզ օծենք, Աղթամա՛ր...

Երեւանում վաղուց ստորագրել, կնքել էի Վարազդատ Յարութիւնեանի անդամատոմսը, բայց չէի յանձնում. ուզում էի նրան անակնկալ մատուցել: Եւ ահա, որպէս «Վասպուրական» Հայրենակցական Միութեան նախագահ, ես մեր Միութեան թիւ 1 անդամատոմսը հանդիսաւորաբար յանձնում եմ Վանում ծընւած եւ Վան վերադարձած պրոֆեսորին՝ մեր Միութեան պատւաւոր նախագահին: Թնդում են ծափերը: Բախշինեանն ու Ասլանեանը խօսք են ասում: Ռաֆիկ Յովհաննիսեանը շնորհաւորում է երգով.

Ձա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լոռում ես...

Րաֆֆու բանաստեղծութիւնն Աղթամար է վերադառնում՝ այստեղ ծնուելուց 134 տարի յետոյ, դարձած անմահ ազգային երգ...

Նաւակի վրայից ես կղզու անունը կրող չբացուած մի շիշ նետեցի ծով.

— Սրանով ենք մենք մեր վիշտը մեղմում, դո՛ւ էլ նոյնն արա, Վանա՛յ ծով...

Նաւակը լի էր տխրութեամբ: Բոլոր նայուածքները գամուած էին հեռւում մութի մէջ սուզուող, բաժանման վշտից կուչ եկած հազարամեայ տաճարին: Այն եմ յիշում, որ ես բղաւում էի.

— Ների՛ր մեզ, Աղթամա՛ր, եթէ կարելի է մեզ ներել...

Արցունքները խեղդում էին մեզ: Մենք նմանւում էինք յուղարկաւորութիւնից վերադարձողների:

Հազիւ էինք փի դուրս եկել, երբ թափուեց անձրեւը: Երկընթի սիրտն էլ չդիմացաւ:

... Լուսացաւ Վանի չորրորդ առաւօտը: Լուսացաւ կնոջս՝ Իրեն, ինձ ու աշխարհին ուղղուած այրող հարցով.

— Մենք ի՞նչ խղճով թողեցինք Աղթամարը...

Նախաճաշի սեղանի շուրջ այդ հարցն էին տալիս ամէնքն ամէնքին:

— Ոնց որ մի որբի թողնես մութ անտառում ու գնաս, — Լեւոն Յովնանեանի աչքերն էլ, ձայնն էլ մի տեսակ ուրիշ են: Միշտ հաւասարակշռուած այս մարդն էլ չի հանգստանում:

«Ծաղիկներ, ծաղիկներ» երգի հեղինակ Յասմիկ Մանասերեանը ինչ-որ բան ուզում է ասել, բայց այնպէս էլ յուզումը

յաղթահարել ու արտայայտուել չի կարողանում: Հայաստանի հեռուստատեսութեան խօսնակ Յասմիկ Թումադեանը մնում, մնում եւ քրոջը՝ Լուսիկին, ասում է.

— Մե'ղք էր... Մե'ղք էր, մե'ղք...

Արծրուն Շահինեանը հազիւ կարողանում է հեգել.

— Երկինքն էլ լաց եղաւ...

Ճարտարապետ Վարդան Հիւսեանը մտքով դեռ այնտեղ է՝ կղզու վրայ, չուրջը ծաւալուող խօսակցութիւններին անհաղորդ: Նրան չի հասնում իր կողքը նստած Կարապետ Քանքանեանի ի խորոց սրտի ափսոսանքը.

— Կղզում շատ քիչ մնացինք, շատ քիչ...

Միշտ ժպտերես, բարի, բոլորի հանդէպ հոգատար Յակոբ Սահակեանն այսօր մոայլ է, մտամոլոր.

— Ամբողջ գիշեր աչքիցս չի հեռացել էն վերջին պահը, որ նա մնաց մենակ... Մէն ու մենակ...

Պա'րզ է, թէ խօսքն ում է վերաբերում:

Ես խորհում եմ այն մասին, որ հազար տարի առաջ Վասպուրականի իշխանները յատուկ հրամաններով Աղթամարի Ս. Խաչի պայծառութեան համար նուիրաբերում էին քաղաքներ, գիւղեր, ագարակներ... Թովմա Արծրունին հաւատացած է, թէ Հայոց իշխանների հրամանները վէմի նման հաստատուն են, եւ ով որ ջանայ դրանք խախտել-խափանել, «Աստուծոյ հրամանով չի ժառանգի իր աթոռն ու թագաւորութիւնը»: Մե'նք էլ հաւատանք եւ յուսանք:

Կէսօրին ամբողջ խմբով դարձեալ աւտոբուսի մէջ ենք, այս անգամ՝ իրերով... Հրաժեշտի ձեռքսեղմումներ, եւ Խաչփողանը դառնում է Սղկէ պողոտայ ու մեզ դուրս հանում դէպի Արճէշ-Կարս տանող խճուղին:

Ցտեսութիւն, Վա'ն:

Մեր տխրութիւնը ցրում է նորին յաւերժութիւն Վանայ ծովը: Նա մեր ձախակողմից գալիս է մեզ հետ: Լցուած է լոյսով, իրեն եւ միայն իրեն յատուկ կապոյտ յակինթներով: Բնաւ ուրախ չէ, բայց ուրախ է ձեւանում, որպէսզի մենք հոգով արիանանք:

Լուռ ենք: Ո'չ պրոֆեսորն է երգում, ո'չ էլ Նորան, Մարգարիտը կամ Օֆելիա Շուշանեանը: Լուռ կծկւում են կիլոմետրերը: Բոլորս անյազուրդ դիտում ենք ծովը: Դաժան լուրթիւնը ցրելու նպատակով, Սիանոսեանը պատմում է, թէ ինչպէս Միւրոյեանի հետ մի քանի հոգով գնացին Ջանիկ, գտան Ռուբիկի հայրական տունը, տեղացիների հետ զրոյց արին, իսկ այսօր վաղ առաւօտեան Դանիէլ Գասպարեանն է գնացել թաղ (Շա-

տախ), իր պապենական գիւղը: Յետոյ Ռաֆիկ Յովհաննիսեանն է պատմում, թէ ինչպէս գնաց Մարմետ՝ իր հայրական գիւղը, որտեղ գտնելու բան չէր մնացել... Գնում ենք՝ բռնուած թանկագին յուշերով:

Արճէշի տակ դադար ենք առնում նոյն այն տեղում, որտեղ Նոյեմբերի 7-ի ուշ երեկոյեան առաջին անգամ հանդիպեցինք ծովին: Մի քանի տղամարդիկ թափուեցինք ծովը, որն իրօք ծիծաղախիտ էր: Եւ յանկարծ տեղի ունեցաւ մի բան, որ ոչ ոք նախատեսել չէր կարող: Էլմիրան ծով մտաւ շորերով եւ սկսեց... պարել: Մենք չէինք հասցրել զարմանալ ու հիանալ, երբ շորերով իրեն ջուրը նետեց ակադեմիայի գիտաշխատող Ալլա Սահակեանը: Սկսուեց մի շտեսնուած ու չլսուած շուրջ-պար Վանայ ծովի մէջ, պաղպաղուն, բայց մեր սրտերով ջերմացած ջրերի վրայ...

Ժորես Մկրտչեանն Արճէշից հող վերցրեց՝ փառաբանուած զօրավար Նուէր Սաֆարեանի գերեզմանին շաղ տալու համար:

Այս անգամ ցերեկով անցանք Խորասանն ու Սարիղամիշը: Յետոյ, ինչ-որ կամրջով անցանք, եւ Վարազդատ Յարութիւնեանը ձայն տուեց.

— Նայեցէ՛ք, Բենդիմահու գետն է... Մենք այս ճանապարհով գաղթեցինք...

Սպասո՛ւմ էի այս սարսափելի գետի երեւալուն: Այն օրւանից, ինչ կարդացել եմ Գուրգէն Մահարու «Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն»ը, այս գետի անունն ինձ յուշում է ահ ու երկիւղ: Յաճախ եմ վերյիշել. «Մայրը գետ չպրտեց իր երախային եւ թեթեւացած առաջ վազեց: Գնում է մայրը եւ ծիծաղում է. գնում է մայրը եւ նորից է ծիծաղում, գնում է մայրը ու խելագարւում է»:

Ես նայում եմ ինձ համար ամենասարսափելի գետի կողմը: Սովորական մի գետ է, գրո՛ղը տանի...

... Կարսում բացուեց Երկրի եօթերորդ առաւօտը:

Վերջին անգամ ճաշակեցինք շարմաղ ալիւրով թխուած Կարսի հացը: Վերջին անգամ նայեցինք Կարուց բերդին: Եւ, երբ արդէն կայարանի ճանապարհին էինք, Սվետլանա Սահակեանը նկատեց երեք խաչերով զարդանախշուած մի գորգ՝ մօեանը նկատեց երեք խաչերով զարդանախշուած մի գորգ՝ մօեանը տնեւրից մէկի բակում: Սրբոց Առաքելոց եկեղեցու խաչը չկար, որպէսզի մեզ օրհնէր ու ճանապարհէր, դա արեցին գորգի խաչերը...

... Մթնշաղին Կարսը մնում է հեռուում:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1991 թ.

Կարս-Վան-Երբուսն